

ԱՎԱԳ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԱԱ

ՀԱՎԱՐՈՆԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՍԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ 1920–1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ¹

ՆԱԽԱԲԱՆ

1920 թ. Խորհրդային կարգերի հաստատումով Հայաստանում իշխող դիրք գրավեց հաղթանակած կոմկուսի բոլշևիկյան գաղափարախոսությունը, որն սկսեց անհաշտ պայքար մղել անխտիր մյուս բոլոր գաղափարախոսությունների դեմ: Նոր իշխանությունները կրոնը դիտարկում էին որպես գաղափարախոսության ոլորտում իրենց մենաշնորհային դիրքի հաստատման ճանապարհին ծառացած մի անհաղթահարելի խոչընդոտ: Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու (այսուհետ՝ ՀԱԵ) գաղափարախոսությունը (հաշվի չառնելով զուտ կրոնա-դավանանքային դրույթները) դարեր շարունակ եղել էր հայության գաղափարական հենասյուներից մեկը, եւ միայն այդ պատճառով ոչ միայն քաղաքականապես մերժելի էր կոմկուսի գաղափարական տեսանկյունից, այլեւ՝ վտանգավոր:

Համակարգային ճգնաժամն զգալիորեն ազդել էր կրոնի ու Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու դեմ նոր իշխանությունների պայքարում սոցիալ-հանրային հիմքի ձեւավորման վրա: Այսպես՝ զանգվածների սնահավատ անաստվածությունը, Եկեղեցուց քաղաքականացված երիտասարդության ստվար հատվածի ինչ-որ չափով օտարացումը, տարիներ շարունակ հասարակական-քաղաքական միավորների կողմից աթեիստական գաղափարների քարոզումը հասարակության հատկապես ընկերային վատթար վիճակում գտնվող խավերի շրջանում (իսկ Խորհրդային Հայաստանի բնակչության գերակշիռ մասը գերազանցապես մանրգյուղացիական ու կրթական ցածր աստիճան ունեցող կամ հիմնականում անգրագետ խավն էր) ձեւավորել ու արմատավորել էին

^{1*} Ստացվել է՝ 3.02.2022, գրախոսվել է՝ 13.02.2022:

էլ. հասցե՝ avag.harutyunyan@yandex.com:

սոցիալիստական-կոմունիստական հավասարեցնող գրավիչ գրույթների վրա հիմնված զանգվածային մտայնություն: Հենց լյուծակենացված այդ սոցիալական խավերի վրա էլ հիմնվեցին նոր իշխանությունները կրոնի դեմ գաղափարա-գործնական պայքարում:

ՊԵՏԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՏԵՍԼԱԿԱՆԸ

Հակակրոնական պայքարի ճակատում համեմատական անդորրի ժամանակներն ավարտվեցին նոր տնտեսական քաղաքականության հետ միաժամանակ, եւ 1927-ից աշխուժացավ պայքարը: Արդեն 1928 թ. ապրիլին ԽՍՀՄ առաջնորդ Ի. Ստալինը կուլակների դեմ պայքարը անմիջականորեն կապեց «զանգվածների շրջանում ամենամարտական հակակրոնական աշխատանքների» իրականացման անհրաժեշտության հետ²:

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի «Հակակրոնական պայքարի ուժեղացման միջոցառումների մասին» հրահանգով 1929 թ. հունվարի 24-ին հատուկ հրահանգվեց ԽՍՀՄ Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատին (ՆԳԺԿ) եւ Միացյալ Պետական քաղաքական վարչությանը (ՄՊՔՎ) խստացնել պայքարը՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ «կրոնական կազմակերպությունները միակ լեզու գործող հակահեղափոխական կազմակերպություններն են, որ զանգվածների վրա ազդեցություն ունեն»։ Հակակրոնական աշխատանքների իրականացումը ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի Քարտուղարությունը 1926 թ. մայիսի 28-ին հավասարեցրեց կարեւորագույն կուսակցական հանձնարարություններին: ՌՍՖՍՀ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի (ԿԳԿ) եւ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի (ԺԿԽ) 1929 թ. ապրիլի 8-ի «Կրոնական միավորումների մասին» որոշմամբ (կոնկրետացված ՆԳԺԿ 1929 թ. հոկտեմբերի 1-ի «Կրոնական միավորումների իրավունքների եւ պարտավորությունների մասին» հրահանգով) կրոնական համայնքների կյանքը եւ կենցաղը դրվեցին պետական մարմինների բացարձակ վերահսկողության տակ: «Պայքարը կրոնի դեմ — պայքար է սոցիալիզմի համար» լոզունգը դեռ 1922 թ. ձեւակերպել էր Լ. Տրոցկին «Հանրապետության գրությունը եւ բանվորական երիտասարդության խնդիրները» հոդվածում³:

² Стен И. Сталин, Сочинения, т. 11, Москва, 1949, էջ 50:

³ Стен Ю. Н. Макаров, Новый курс религиозной политики в СССР (конец 1920-х-начало 1930-х гг.), Вестник СГУТКО, 2010, №4, էջ 172—176:

Հակակրոնական պայքարի ոլորտում պետանվտանգության մարմինների գործունեության համար ուղենշային քաղաքական դերակատարություն ունեցավ ԽՍՀՄ ՄՊՔՎ «Եկեղեցական շարժման վիճակի հեռանկարների ու ՄՊՔՎ մարմինների հետագա խնդիրների մասին» 1930 թ. մարտի շրջաբերականը⁴։ Այդտեղ մասնավորապես նշվում էր. «Պաշտամունքի այն սպասավորների նկատմամբ, որոնք լրտուներ են եւ ապրում են համընդհանուր կոլեկտիվացման շրջաններում, հարկավոր է հատուկ գիծ բռնել։ Անհրաժեշտ է արժեքավոր լրտուներին պահպանել այնտեղ՝ հետագա աշխատանքների համար։ Ավելի անարժան լրտուները, որոնք կարող են վտարվել համատարած կոլեկտիվացման շրջաններից, չպետք է կորցնեն կապը ՄՊՔՎ մարմինների հետ։ Նրանց հարկավոր է որպես լրտուներ օգտագործել բնակության նոր վայրերում նույնպես՝ հայտնելով նրանց վերաբնակեցման մասին ՄՊՔՎ համապատասխան մարմիններին։ Ինչ վերաբերում է այն լրտուներին, որոնք պաշտամունքի սպասավորներ են, բայց բացարձակորեն անպետք են անաշխատունակության եւ արժեքի իմաստով, նրանց հետ պետք է խզել կապը՝ վերցնելով հաշվառման։ Այն եկեղեցական լրտուները, որոնք, պարզվել է, որ երկերեսանի են՝ անհրաժեշտ է խիստ բռնաճնշման ենթարկել։ Անհրաժեշտ է այնուամենայնիվ նկատի ունենալ, որ նորարարների⁵ կողմից կոչումներից հրաժարումը պետք է իրականացվի ամենավերջին հերթին։ Կոչումից հրաժարումը կարող է իրականացվել միայն այն դեպքում, եթե այդ գործողությունը կարող է մեծ դրական քաղաքական դեր խաղալ Եկեղեցու վարկաբեկման եւ փլուզման գործում, կամ այն դեպքում, երբ մեր գործընկերները տապալվում են, կամ եկեղեցականների հետ աշխատանքում կորցրել են իրենց արժեքը։ Մեր եկեղեցական քաղաքականությունը, որի հիմնական խնդիրն է ամեն կերպ Եկեղեցու քայքայումը եկեղեցու պառակտմանը խթանելու միջոցով, պետք է սրանից հետո եւս կատարվի նույն հետեւողականությամբ եւ հաստատակամությամբ, ինչպես առաջ, որովհետեւ այս քաղաքականությունը մեզ պետք կգա ինչպես մեր ցանկացած ուղղությամբ այստեղ ԽՍՀՄ տարածքում եկեղեցու վրա ազդելու, այնպես էլ՝ արտասահմանում ուղղափառ եկեղեցու հետ կապված մի շարք հարցեր լուծելու հա-

⁴ Տե՛ս Ա. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ, Հայ առաքելական եկեղեցու բռնադատված հոգեւորականները 1930—1938 թթ. (ըստ ՊԱԿ-ի փաստաթղթերի), Երեւան, 1997, էջ 28—42։

⁵ Նկատի ունեն «նոր» հոգեւորականներին։

մար»⁶։ «Մեր վերաբերմունքը եկեղեցականների նոր մարտավարության նկատմամբ սահմանելիս, մենք ստիպված էինք հաշվի առնել, որ գյուղական բնակչության ճնշող մեծամասնությունը եւ անգամ աղքատների մի մասը վարակված են կրոնական նախապաշարմունքներով։ Բացի այդ, եկեղեցին գյուղում ուներ ամուր ծխական-կենցաղային արմատներ։ Բնականաբար, մենք չէինք կարող այդ պայմաններում լիկվիդացնել եկեղեցին, ուր մտնում է բազմամիլիոն գյուղացիությունը»⁷։

Որպես այս ամենի հետեւանք՝ հանրային կյանքի բոլոր ոլորտներում կոմկուսի գաղափարական պայքարի ուժգնացումը հանգեցրեց պետական իշխանության ու եկեղեցու հակամարտության սրմանը եւ ուժեղացմանը, ինչում հասկանալիորեն որպես վարչա-քաղաքական թույլ կողմ եկեղեցին պետք է պարտվեր՝ հատկապես հաշվի առնելով նրա դեմ ուղղված պայքարում ՄՊՔՎ-ի պատժիչ գործելակերպը։

ՀԱՆ վերացման կամ առնվազն գաղափարապես ու ընկերային առումով կատարյալ չեզոքացման՝ կոմկուսի որդեգրած քաղաքական ուղեգիծն ընթանում էր եկեղեցական արժեքների բռնագրավման (իրականում՝ թալանի), ներեկեղեցական պառակտման, հոգեւորականների բռնաճնշումների (դատով եւ առանց դատաստանի, սակայն իրականում՝ ապօրինի) համատարած կիրառմամբ։

ՊԵՏԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ

ՎԱՐՁԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

1920–1930-ական թվականներին եկեղեցու քայքայման եւ ընդհանրապես հակակրոնական աշխատանքների կազմակերպման անմիջական իրականացնողը ԽՍՀՄ ՄՊՔՎ էր, որը համակարգվում էր նրա Գաղտնի բաժնի 6-րդ բաժանմունքի կողմից⁸։ Հենց այս մարմինն էր գործնականում մշակում եկեղեցու քայքայման եղանակներն ու մեթոդները, սպառնալիքի կամ նյութական շահագրգռման միջոցով հոգեւորականության

⁶ Ա. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ, Հայ առաքելական եկեղեցու բռնադատված հոգեւորականները 1930–1938 թթ., էջ 39–41։

⁷ Ա. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ, Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920–1953 թթ., Երեւան, 1999, էջ 117։

⁸ Մանրամասն տե՛ս Н. А. Кривошаев, Власть и Церковь в 1922–1925 гг. Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства. М., 1997. Ю. Н. Макарова, Советская государственная религиозная политика и органы ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД СССР (октябрь 1917-конец 1930-х годов). СПб, 2007։

շրջանում տեղեկատու-գործակալների ցանցի ստեղծումը, «անհնազանդ» հոգեւորականների նկատմամբ բռնաճնշումների իրականացումը: Մյուս կողմից, ԽՍՀՄ-ում բարենորոգչական պառակտման անմիջական ղեկավարն ու իրականացնողը եւս նշյալ բաժանմունքն էր՝ հին չեկիստ Ե. Տուչկովի գլխավորությամբ: Այս բաժանմունքի հրահանգներով էր գործում ՀԽՍՀ Պետական քաղաքական վարչությունը (ՊՔՎ)⁹:

Օգտագործելով պետական անվտանգության մարմինների ողջ ներուժը՝ կոմկուսը ձեռնարկեց նաեւ հակակրոնական քաղաքական պայքարի նոր եղանակ՝ ՀԱՅ պառակտել ներսից: «Բաժանիր եւ տիրիր» պատմականորեն փորձարկված քաղաքական մեթոդն սկսվեց լայնորեն կիրառվել հենց ներեկեղեցական խլրտումներ, հոգեւորականների շրջանում «բարենորոգչական» մտայնություն ձեւավորելու ուղղությամբ: Ամեն գնով՝ հատկապես վարչա-հրամայական ու պատժիչ գործիքակազմի համակողմանի կիրառմամբ, ՊՔՎ արհեստականորեն ավելի խորացրեց ՀԱՅ ներսում առարկայաբար գոյություն ունեցող թույլ արտահայտվող տարածայնությունները կամ դժգոհությունները:

Առաջ եկած նոր շարժումներն անգամ սաղմնային վիճակում ինչ-որ գրավիչ բարենորոգչական գաղափարներ էին պարունակում, որոնք իրենց թեպետ թույլ, սակայն որոշ դերակատարումն էին ունենում հավատի կամ կրթա-քաղաքական պատրաստվածության առումով անպատրաստ, հեղափոխական նոր հովերով տարված սոցիալական խավերի շրջանում: Պետական անվտանգության մարմիններն այս տեսանկյունից շատ էին օգտագործում նաեւ Եկեղեցու բարձրագույն ղեկավարության նկատմամբ միջին ու ստորին հոգեւորական աստիճանակարգի շրջաններում առկա որոշ անբավարարվածությունը՝ քարոզելով անգամ կենցաղային փաստարկներ:

ՊՔՎ մարմինները քաջ գիտակցում էին, որ հակակրոնական քաղաքական պայքարում հարվածի հիմնական ալիքն ու շեշտադրումներն ուղղորդելով բարձրաստիճան հոգեւորականների դեմ՝ դրանով իսկ խարխուլում էին հենց բուն եկեղեցակրոնական համակարգը, բնակչության հոգեւոր հավատքը: Պետական համակարգը օգտագործելով նոր բարեփո-

⁹ ՀԽՍՀ ՊՔՎ գործունեությունը հետազոտած եզակի հեղինակներից Ն. Ապիյանը հակակրոնական պայքարի թեմային, ցավոք, ուշագրություն չի դարձրել: Տե՛ս Н. А. Апи-ян, Из истории НКВД Советской Армении (1920—1946 гг.). Е., 1986. Органы государственной безопасности Советской Армении в период строительства социализма 1920—1934 гг. Е., 1980:

խիչ հովերով տարված հոգեւորականներին՝ ամենեւին նպատակ չունեն հին Եկեղեցին փոխարինել նորով, առավել եւս՝ իբր թե ձեւավորվելիք «նոր Եկեղեցուն» կյանքի մշտական ուղեգիր տալ: «Նոր» հոգեւորականների անվերապահ գործակցությունը պետության հետ իրականում շեղում եւ ի չիք էր դարձնում նրանց իսկ ծրագրերի իրականացումը՝ նրանց դարձնելով իշխանությունների ձեռքին պարզապէս հլու-հնազանդ սոսկական գործիքներ՝ եկեղեցին ներսից քայքայելու նպատակով: «Բարեփոխիչ հոգեւորականների» օգտագործումը ՊԲՎ-ին հնարավորություն էր տալիս ավելի արդյունավետ աշխատել ՀԱՆ դեմ: Սակայն, հավաքագրված կամ այլ դրդապատճառներից ելնելով, ՀԱՆ ղեկավարության դեմ հանդես եկող սակավաթիվ հոգեւորականների գերակշիռ մասի հիմնական շարժառիթները կենցաղային կամ անձնական բնույթի էին՝ զուրկ հոգեւոր-գաղափարական լուրջ հիմնավորումներից:

ՀԽՍՀ ՊԵՏԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խորհրդային համակարգում հակակրոնական պայքարը ղեկավարում էր ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի տեղական մարմինը՝ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը, ԽՍՀՄ ՄՊԲՎ հանրապետական մարմին ՊԲՎ աշխույժ մասնակցությանմբ, թեպետ դրանց գործունեությունը շղարշվում էր ՀԽՍՀ ԿԳԿ-ի եւ համապատասխան այլ ժողկոմատների (օրինակ՝ Լուսավորության, ներքին գործերի, արդարադատության) միջոցով:

Բերենք մի քանի օրինակ ՊԲՎ մարմինների՝ ՀԱՆ դեմ պայքարի տարաբնույթ դրսեւորումների վերաբերյալ: ՀԱՆ նկատմամբ պետանվտանգության մարմինների դիրքորոշման, գործնական-քաղաքական կեցվածքի տեսանկյունից բնութագրական են դրանց համապատասխան զեկուցագրերը, որոնք կրում էին «հույժ գաղտնի» նշագրում: Դիտարկենք մի քանիսը: Այսպէս՝ դեռ 1923 թ. օգոստոսի 10-ի ՀԽՍՀ Արտակարգ հանձնաժողովի «Հայ-լուսավորչական հոգեւորականների գործունեությունը ներկայումս» զեկուցագրում խնդիրը դիտարկելով միջազգային հարաբերությունների տեսանկյունից՝ մասնավորապէս շեշտվում էր. «Հայ-լուսավորչական հոգեւորականությունը ինչպէս անցյալում, նույնպէս եւ ներկայումս առանձնահատուկ հպարտությամբ շարունակում է իր հին ուղին, այն է՝ միջազգային իմպերիալիզմի հետ ամուր կապի պահպանու-

մը, հանձինս առանձին ազգայնական կուսակցությունների: Ընդգծելով հոգեւորականների մասնակցության փաստը իմպերիալիստական պատերազմի նախօրեին, որ իր հոգեւոր-հայրենասիրական կոչերով բնաջնջեց հայ-թուրքական բնակչությանը, կարելի է որոշակի ասել, թե որքան վնասակար դասակարգ է այն խորհրդային Հայաստանի համար: Դրանով է բացատրվում, որ հայ հոգեւորականության կենտրոնը՝ էջմիածինը, իսկապես ապաստարան եւ հանգրվան է այն սուրբ հոգեւորականների, ովքեր հայտնի են իրենց հակախորհրդային եւ հակակոմունիստական գործողություններով եւ ովքեր ամեն կերպ ձգտում էին կործանել ողջ ներկայիս հասարակարգը եւ հնարավորություն տալ Անտանտային հովանավորել Հայաստանին»¹⁰:

Անդրադառնալով ՀԱԵ-ի վիճակին՝ այն առարկայաբար գնահատվում էր հետեւյալ կերպ. «Ինչպես ցույց են տալիս եղած տեղեկությունները, համարյա բոլոր հայկական եկեղեցիները ներկայումս աննախանձելի վիճակում են: Հատկապես խոշոր միջոցներ բացի հատ ու կենտ նվիրատվություններից նրանք չունեն: Եկեղեցիների մեծ մասը կարիք ունեն հիմնավոր վերանորոգման, իսկ շատ տեղերում դրանք համարյա քանդվում են: Բնակչությունն այդ երեւույթներին անտարբեր է վերաբերվում: Այս պահին հաշվվում է ընդամենը 850 եկեղեցի եւ 1115 քահանա, որից Հայաստանում փակվել է ընդամենը 20 եկեղեցի: Եկեղեցիների հետագա փակումը Հայաստանում կասեցված է: Որեւէ էքսցես եկեղեցիների փակման ժամանակ Հայաստանում չի եղել»¹¹:

Կարեւորելով Աբել եւ Բենիկ նախկին վարդապետներին աջակցելու փաստը, առանձնակի ուշադրություն էր դարձվում հոգեւորականության ու հավատացյալների դեմ պայքարին՝ այն ներկայացնելով բավականին մանրամասն ու քաղաքականապես հաշվարկված: Մասնավորապես, այդ պայքարի նախագծում նշվում էին հետեւյալ կետերը. «1. Ոչ մի դեպքում եւ ոչ մի ձեւով կրոնական թեմաներով բանավեճերի տեղիք չտալ հոգեւորականության ներկայացուցիչների հետ՝ հայ բնակչության մեջ: 2. Դոգմատիկ դրույթների քննարկումն ու քննադատությունը պարտադիր չհամարել: 3. Սիստեմատիկ աշխատանք տանել ամեն տեսակի սրբությունների, սրբապատկերների երկրպագումը տարահամոզելու ուղղությամբ,

¹⁰ ԱՐՏԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏՅԱՆՅ (Տավուշեցի), Երեւան, 1997, էջ 201–207: ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թթ. 32–35:

¹¹ Անդ:

գիտականորեն ապացուցելով դրանց անհիմն լինելը գիտական առումով: 4. Հակակրոնական պրոպագանդայի լավագույն մեթոդ համարել համակարգված եւ պլանավորված ձեւով բնական-գիտական գիտելիքների տարածումը այդ բառի լայն իմաստով եւ տեխնիկայի նվաճումների օգտագործումը պրակտիկայում, դրա համար օգտագործելով գյուղական ուսուցչին, բժշկին, գյուղատնտեսին: 5. Լայնորեն տարածել հակակրոնական գրականություն գյուղացիության համար մատչելի բովանդակությամբ, օգտագործել քաղաքական սատիրան՝ հոգեւորականության տարբեր ներկայացուցիչներին նմանակելով, ստեղծել քարոզչական ընկերության հատուկ կադր՝ հակակրոնական քարոզչության տարածման համար: 6. Հայ-լուսավորչական հոգեւորականության մեջ պառակտում գցելու համար ռեֆորմիստների խումբ ստեղծել, տերտերներից եւ սեւ¹² հոգեւորականությունից լրտեսներ հավաքագրել, անցկացնել բոլոր քահանաների եւ հոգեւորականների երկու խմբի լրիվ եւ ճիշտ հաշվառում: 7. Մամուլի համար օգտագործել բոլոր եղած նամակները եւ այլ նյութերը հոգեւորականության եւ նրա գործողությունները վարկաբեկելու նպատակով»¹³:

1924 թ. փետրվարի 29-ի զեկուցագրում հատուկ շեշտադրվում էր ՀԱԵ պառակտման կարեւորությունը. «Ներկայումս գերագույն խնդիր է հայ հոգեւորականության մեջ պառակտում եւ քայքայում մտցնելը, որի համար պետք է օգտագործել գերագույն թեմի¹⁴ դեմ տրամադրված եւ նրա գործունեությունից հիասթափված որոշակի խմբերի: Այժմ նման տարրերի մեջ լրտեսների հավաքագրում է կատարվում, նման աշխատանքը լավ արդյունքներ է տալիս, եւ այդ լրտեսների հավաքագրումը կատարվում է հանրապետական մասշտաբով»¹⁵: ՀԽՍՀ ՆԳԺ-ն Գերագույն հոգեւոր խորհրդին (ԳՀԽ) երկու անգամ՝ 1927 թ. դեկտեմբերի 20-ին եւ 1928 թ. մարտի 30-ին հորդորեց այլ թեմեր (ԽՍՀՄ հանրապետություններ կամ արտասահման) փոխայցելությունների, գործողումների տեղեկացման ու նախօրոք համաձայնություն ստանալու անհրաժեշտության մասին¹⁶:

¹² Նկատի ունեն կուսակրոն:

¹³ Անդ:

¹⁴ Նկատի ունեն Մայր Աթոռ:

¹⁵ ԱՐՏԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏՅԱՆՅ (Տափուշեցի), էջ 235—239: ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թթ. 7—8:

¹⁶ Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության (1921—1938), Երեւան, 1994, էջ 123—124: ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 640, թ. 7—8:

Այդ առթիվ ցայտուն օրինակ է Անդրկովկասի ՊՔՎ 1930 թ. սեպտեմբերի 7-ի զեկուցագիրը ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրության մասին¹⁷։ Այդտեղ մասնավորապես փաստվում էր. «Կաթողիկոսի ընտրության հարցը մեզ համար մեծ լրջություն է ներկայացնում նաեւ նրանով, որ մինչ այժմ մեր բոլոր փորձերը վերցնել էջմիածինը մեր լիակատար ազդեցության տակ եւ իրականացնել մեր գիծը ինչպես ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ՝ հատկապես արտասահմանում, դրական արդյունքներ չեն տվել։ էջմիածինն իր հեղինակությամբ հսկայական աջակցություն է ցուցաբերել դաշնականներին, եւ քողարկված հակախորհրդային աշխատանք տարել։ Չնայած ակնհայտ թշնամական գործունեությանը՝ էջմիածինը նախընտրել է բացահայտ չպայքարել խորհրդային իշխանության դեմ, իսկ որոշ դեպքերում՝ նույնիսկ ձգտել է ցույց տալ իր «լոյալությունը» եւ մեզ ծառայելու պատրաստակամությունը»¹⁸։ Սրանով հանդերձ՝ շեշտադրվում էր ՀԱՅ կարեւորությունը ու ՊՔՎ ազդեցության շրջանակում ընդգրկելու անհրաժեշտությունը. «Հայ-գրիգորյան եկեղեցին՝ չնայած ԽՍՀՄ-ում նրա գործունեությունը մեծապես թուլացնելու մեր աշխատանքին, այնուամենայնիվ ցուցաբերում է նշանակալից աշխուժություն եւ քողարկվելով բարձր հավատարմությամբ, շարունակում է քողարկված հակախորհրդային աշխատանք վարել։ Մեզ անհրաժեշտ է ինչ էլ լինի՝ վերջնականապես մեր ազդեցության տակ վերցնել էջմիածինը»¹⁹։

Պետանվտանգության մարմինների՝ հատկապես արտասահմանում, հակակրոնական գործունեության մասին ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում ՄՊՔՎ նախկին աշխատակից հայազգի Գ. Աղաբեկովը։ Ըստ նրա՝ ԽՍՀՄ ՄՊՔՎ Արտասահմանյան հետախուզության բաժնի Արեւելյան բաժանմունքը հետախուզական նպատակներով զբաղվում էր հայ հոգեւորականներով, հիշատակում է ՄՊՔՎ հետ համագործակցողներին²⁰։ Հատկանշական է, որ նշյալ հոգեւորականների մասին Աղաբեկովի կարծիքը բացասական էր։

Հոգեւորականության շրջանում հավաքագրման աշխատանք իրականացնում էր նաեւ ՀԽՍՀ ՊՔՎ, ինչը նրա կարեւոր, սակայն հիմնական

¹⁷ Տե՛ս Ա. Ս. Вирабян, Документы о выборах католикося армянской церкви (1930—1932 гг.), Вестник общественных наук, 1996, №1, էջ 137—150։

¹⁸ Անդ, էջ 138—140։

¹⁹ Անդ, էջ 146—147։

²⁰ Տե՛ս Գ. Ս. Агабеков, ГПУ (Записки чекиста). Берлин, 1930, էջ 166։

գործառույթը չէր: Ինչպես արդեն նշեցինք, ՊՔՎ գլխավոր պատժիչ գործառույթը ՀԱՆ եւ հոգեւորականների, կառույցների դեմ համապարփակ ու բազմակողմանի քայքայիչ գործունեությունն էր: Այդ գործելակերպի առանձնահատուկ երեւացող կողմը, ողբերգական հետեւանքներով, հայ հոգեւորականների զանգվածային բռնաճնշումներն էին:

Մի քանի թվական տվյալներ ներկայացնենք: 1930—1936 թթ. բռնադատված 116 հոգեւորականից 111-ը ներկայացնում էին ՀԱՆ-ն, 4-ը Հայ Կաթոլիկ եւ 1-ը Հայ Ավետարանական Եկեղեցուց էին: Նրանք մեղադրվել էին Հ. Յ. Դ. ընդհատակյա գործունեության, հակախորհրդային աշխատանքի մեջ: «Բանդիտական» գործունեության մեջ մեղադրվել եւ գնդակահարվել էր 3 հոգեւորական, 29 հոգի դատապարտվել էր 5 տարի, 22-ը՝ 3 տարի, 16-ը՝ 2 տարի, 12-ը՝ 1—1,5 տարի, 4-ը՝ 10 տարի աքսորի: Սպանվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա. Մուրադբեկյանը, գնդակահարվեցին երկու եղբայրները: Եթե 1930—1936 թթ. բռնադատվում էին հիմնականում գյուղական քահանաները, ապա 1937—1938 թթ. ձերբակալվեցին 1 արքեպիսկոպոս, 3 եպիսկոպոս, 3 վարդապետ, Արտակ արք. Սմբատյանը²¹ գնդակահարվեց, Իսահակ եպս. Տեր-Միքայելյանն²² աքսորվեց: 1936 թ. օգոստոսին ձերբակալվեց Թադեւոս եպս. Հարությունյանը եւ 1937 թ. գնդակահարվեց, 1938 թ.՝ Բագրատ արք. Վարդազարյանը: 1937—1938 թթ. բռնադատվեցին 79 քահանա, 2 սարկավազ, 1 արեղա: 1930—1940 թթ. բռնադատվեց 161 հոգեւորական, որից 149-ը՝ ՀԱՆ անդամ, գնդակահարվեց 91 հոգեւորական, 15-ը դատապարտվեց 10, 15-ը՝ 5 տարվա աքսորի: 1940—1953 թթ. դատապարտվել է 12 հոգեւորական²³:

²¹ Առտակ եպիսկոպոս Սմբատյանց: Ծնվել է 1876 թ. մարտի 19-ին Տավուշ գյուղում: Ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, Գետրգյան ճեմարանը: 1903 թ. ձեռնադրվել է վարդապետ: 1920—1921 թթ., 1928—1930 թթ. եղել է Շիրակի, 1922—1927 թթ.՝ Սյունիքի թեմի առաջնորդ: 1932—1935 թթ. պաշտոնավարել է Մայր Աթոռում, 1935 թ. սկզբին նշանակվել Երեւանի թեմի հայրապետական լիազոր ներկայացուցիչ: 1937 թ. ապրիլի 13-ին ձերբակալվել է, օգոստոսի 31-ին ՆԳժԿ եղյակի նիստում դատապարտվել գնդակահարության, որն ի կատար է ածվել սեպտեմբերի 2-ի՝ լույս 3-ի գիշերվա ժամը 2-ին: 1957 թ. նոյեմբերի 5-ին ՀԽՍՀ Գերագույն դատարանի քրեական գործերի կոլեգիան որոշումը հայտարարել է չեղյալ:

²² Իսահակ եպիսկոպոս Տեր-Միքայելյան: Ծնվել է 1868 թ. Հյուսիսային Արցախի Բանանց գյուղում: 1924—1928 թթ. եղել է Շիրակի թեմի առաջնորդ: Ձերբակալվել է 1936 թ.: 1937 թ. հուլիսի 21-ին ՆԳժԿ եղյակի որոշմամբ դատապարտվել է 5 տարվա աքսորի: Մահացել է 1938 թ. մարտի 1-ին աքսորավայրում:

²³ Տես Ա. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ, Հայ առաքելական եկեղեցու բռնադատված հոգեւորականները 1930—1938 թթ., Երեւան, 1997, էջ 43—272:

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Անտարակույս, ՀԱԵ-ի ներսում պառակտման ձեւավորման եւ գործունեության գլխավոր պատճառը կոմկուսի եւ խորհրդային պետության քաղաքականությունն էր, որն ըստ ամենայնի աջակցում եւ նպաստում էր դրա ծավալմանը եւ արդյունքում՝ ՀԱԵ փայփայմանն ու վերջնական վերացմանը: Պառակտման փառապականություն վարելու գործընթացում ՀԱԵ հավասարեցվում է հակախորհրդային մյուս կառույցներին, նույնացվում էր դրանց հետ, եւ նրա նկատմամբ իրականացվում էր ընդհանուր առմամբ այն նույն վարչա-փառապական բռնաճնշիչ գիծը, ինչը որ հակախորհրդային կուսակցությունների նկատմամբ էր իրականացվում:

Զնայած պետությունից եկեղեցու անջատման մասին դրույթին սահմանադրական կարգավիճակ տալու հանգամանքին՝ խորհրդային պետական համակարգը ի սկզբանե մշտապես միջամտում էր ՀԱԵ ներքին գործերին, ինչպես ցանկացած այլախոհության դրսեւորման դեպքերում, ճնշումներ էր իրականացնում նաեւ կրոնաեկեղեցական ոլորտում: Արդյունքում ՀԱԵ զրկվել էր հասարակական կյանքում որեւէ դերակատարություն ունենալու իր առաքելությունից, իսկ հոգեւոր կյանքն ամբողջությամբ փոխարինվել էր «սոցիալիստական բարոյականությամբ», Աստծու հանդեպ հավատը՝ սոցիալիզմի կառուցմանը նվիրվածությամբ: Այսինքն՝ վարչա-հրամայական եղանակներով, քաղաքականապես ու վերջնականորեն պետություն—եկեղեցի հարաբերակցությունը հավասարեցվել էր զրոյի, ՀԱԵ-ն՝ որպես հակաժողովրդական հետադիմական-հակահեղափոխական կառույց, վերածվել էր ՊԲՎ մշտական բռնաճնշումներին ենթակա մարմնի:

Իր հերթին ՀԱԵ ստիպված էր պարզապես պայքարել նվազագույն անհրաժեշտ կազմակերպչական կառույցի ու միասնության պահպանման եւ ընդհանրապես եկեղեցական ինստիտուտի գոյատեւման համար: Իսկ արդեն պետությունը, չկարողանալով վերջնականապես լուծարել վերացնել ՀԱԵ, «եկեղեցական քաղաքականության» այլընտրանքային ուղիներ էր որոնում՝ իհարկե մինչեւ 1930-ական թվականների վերջը հույս ունենալով վերջնականապես վերացնել գաղափարադասակարգային հակառակորդին: Խղճի լիակատար ազատության հաստատման մասին կոմկուսի աթեիստական քաղաքականությունը բացառապես ձեւական բնույթ էր կրում:

Չնայած վարչահրամայական բազմատեսակ միջոցներին, այնուամենայնիվ, ՀԱՅ ներկայացուցիչների գերակշիռ մասը մինչև վերջ հավատարիմ մնաց մայր եկեղեցուն, իսկ անասելի նյութական զրկանքների պարտադրմամբ հրաժարական տված ծխական քահանաներն²⁴ այդպես էլ չմասնակցեցին այդ շարժմանը:

Մայր Աթոռի վեհարանում 1928 թ. նոյեմբերի 11-ին ընդունելով ՆԳԺԿ ժողովոմ Ս. Մելիք-Հովսեփյանին՝ Գեորգ Ե.-ն հստակ ներկայացրեց ՀԱՅ շուրջ ձեռնվորված իրավիճակը. «1. Խղճի եւ կրոնի ազատությունը վարչական կարգադրություններով ենթարկվում է զգալի սահմանափակումի, 2. տոմարագրված եկեղեցի չկա, 3. հալածանքներ հոգեւորականների դեմ, 4. Օրացույցի խնդիր, 5. Բնակարանների հարց, 6. եկեղեցիների փակում»: Նա շեշտեց ՀԱՅ քաղաքական դիրքորոշումը. «էջմիածինը զբաղվում է բացառապես եկեղեցու խնդիրներով եւ ոչ մի կապ եւ առնչություն չունի քաղաքական կամ կուսակցական խնդիրների վերաբերյալ: էջմիածինը հայության կենտրոնն է: Կառավարության բռնած դիրքը էջմիածնի հանդեպ սխալ է: Պետք է վերջ տալ հարձակումներին եւ հալածանքներին: էջմիածինը դեռ մնում է որպես հայության կենտրոն եւ ամենաուժեղ հայությանը կապող օղակ: Դրսի հայությունը անպայման

²⁴ Ներկայացնենք հրաժարականի օրինակներ: «Ուսուցիչ էի, լսելով մամուլի ձայնին եւ հասարակության ցանկությանը՝ քահանա դարձա, հույս ունեի, որ ավելի լայն շափով կծառայեմ ժողովրդին, այն ժողովրդին, որին պարտական եմ իմ ստացած կրթությամբ: Այդ պարտքը մինչև օրս կատարեցի դպրոցում: Քահանայությունը ներկայումս կորցրել է իր ոտքի տակի հողը, եւ քահանան լոկ ծխակատար է. դատարկ ծխակատարությունը բավարարություն չի տալիս իմ մտքին եւ հոգուն: Իմ հարազատ միջավայրը եղել է դպրոցը, միակ մխիթարության աղբյուրը, որտեղ անցել են իմ լավ ու վատ օրերը: Թողնում եմ քահանայությունս, ցանկանալով ապրել հալալ աշխատանքով: Այլեւս քահանա չեմ, այլ աշխարհական: Ն. Նիկողոսյան (նախկին Ներսես քահանա Նիկողոսյան, նախկին Ալեքսանդրի նախկին ծխատեր)», Հրաժարիմք տերտերությունից: Նամակ խմբագրության. Քահանայի դեկլարացիան, «Խորհրդային Հայաստան», Երեւան, 1924, ապրիլի 9: «Եւ Դսեղի քահանա եւ նույն գյուղի բնակիչ Արիստակես Եգանյան, քահանայի պաշտոն վարելով 26 տարի եւ երկար ժամանակ ապրելով կեղծ եւ ստոր արարմունքներով, այսօր խորհրդային իշխանության օրոք, երբ բացվեցին ամբողջ հոգեւորականության կեղծիքները եւ նրա ստոր կողմերը, գիտակցելով այդ սխալ քաղաքականությունը, պարտք համարեցի այսօրվանից թողնել քահանայի պաշտոնը եւ անցնել աշխատավորների շարքը հալալ քրտինքով աշխատելու եւ ապրելու: Երկարատեւ քահանայությանս ընթացքում տանջել է ինձ այն միտքը, որ իմ բոլոր ստոր արարքները ուղղված են եղել չքավոր մասսայի դեմ, ծծել են նրա վերջին արյունը: Հայտնելով այս մասին, կոչ եմ անում բոլոր հոգեւորականությանը թողնել այդ ստոր եւ կեղտոտ ճանապարհը եւ միանալ աշխատավոր ռանչպարի հետ, քրտինք թափելու եւ որպես մարդ, խորհրդային հաստատ կարգում նրա իրավունքները վայելելու: Նախկին քահանա Արիստակես Եգանյան, Դսեղ», Հայտարարություն, «Խորհրդային Հայաստան», Երեւան, 1924, դեկտեմբերի 5:

խոշոր նշանակություն է տալիս կառավարության հանդեպ էջմիածնի բռնած վերաբերմունքին»²⁵։

Խորեն արք. Մուրադբեկյանը 1928–1929 թթ. քանիցս դիմեց ՆԳԺԿ ղեկավարությանը՝ եկեղեցիները ծանր հարկերից ազատելու, բռնաճնշումները դադարեցնելու խնդրանքով²⁶։ 1935–1937 թթ., արդեն որպես Ամենայն հայոց կաթողիկոս, բազմիցս բողոքեց ՆԳԺԿ ղեկավարներին Վիրահայոց եկեղեցիների եւ հոգեւորականության ծանր վիճակի, եկեղեցիների բացման, քահանաների եւ հավատացյալների բանտից ազատման, հարկերի թեթեւացման-ազատման առթիվ²⁷։

ՀԽՍՀ-ում, ի տարբերություն Ռուսաստանի, «ընդհատակյա» եկեղեցական գործունեություն զանգվածային առումով (օրինակ՝ ծխական համայնքներ) չձեւավորվեց։ Մեր իրականության մեջ չենք ունեցել, այսպես կոչված, «ընդհատակյա եկեղեցիներ» կամ «ընդհատակյա հոգեւորականներ», որոնք գործեին գաղտնի, առանց պետական որեւէ գրանցման²⁸։ Մշտապես գոյություն ուներ եկեղեցու օրինականացման խնդիր, մինչեւ անգամ՝ ՀԱԵ եւ հոգեւորականության վերջնական լուծարման կամ վերացման իրական սպառնալիք։ Ի տարբերություն Ռուս Ուղղափառ եկեղեցու պատրիարք Տիրխոնի, որը ձերբակալվեց ՄՊՔՎ ներքին բանտում²⁹, որին «նոր եկեղեցականները» իրենց ժողովում նույնիսկ դատել եւ հոգեւոր կոշումից զրկել էին, ՀԱԵ առաջնորդ ծերունազարդ Գեւորգ Ե. Հայրապետը չդատվեց (հետագայում՝ 1938 թ., ՊՔՎ մարմինների կազմակերպած Խորեն Ա. Մուրադբեկյանի սպանությունը այլ հարթությունում է դիտարկելի)։ ՀԽՍՀ տարածքի փոքրության, հոգեւորականների

²⁵ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1921–1938 թթ.), Երեւան, 1994, էջ 159–165։

²⁶ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1921–1938 թթ.), էջ 124–129, 154–158, 182–184, 189–192։ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 643, թ. 7–10, գ. 656, թ. 14, գ. 661, թ. 5, գ. 667, թ. 1–4, գ. 671, թ. 1։ Այս գրությունների եւ հանդիպումների մասին նա մանրամասն տեղեկացնում էր Գեւորգ Ե.-ին. տես Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1921–1938 թթ.), էջ 143–146, 193–196։ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 643, թ. 4–5, գ. 656, թ. 12–13։

²⁷ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1921–1938 թթ.), էջ 280–282, 293, 312–325։

²⁸ Տե՛ս А. Л. БЕГЛОВ, Церковное подполье в 1920–1940-х годов в СССР в контексте государственно-церковных отношений. Автореферат диссертации кандидата исторических наук. М., 2003։

²⁹ Մանրամասն տես Следственное дело Патриарха Тихона. Сборник документов по материалам ЦА ФСБ РФ. М., 2000. В. В. ЛОБАНОВ, Патриарх Тихон и советская власть (1917–1925). М., 2008. Д. В. САФОНОВ, Патриарх Тихон и советская власть. К проблеме государственно-церковных отношений в 1922–1925 гг. Автореферат диссертации кандидата исторических наук. М., 2004. Մինչ այժմ, դեռեւս չեն հրատարակվել ՀԱԵ-ի բռնադատված հոգեւորականների քննչական-դատական գործերը։

սակավություն, ՊՔՎ կողմից գյուղական ծխական համայնքների նկատմամբ ամբողջական ու համատարած հսկողության պայմաններում նման գործառույթ բացառվում էր, ընդհատակյա անօրինական ծխական համայնքների կամ չգրանցված հոգեւորականների գոյության դեպքեր հետազոտության ընթացքում մեր կողմից չեն հայտնաբերվել:

ՀԱՆ Խորհրդայնացման իրողության նկատմամբ ընդհանուր առմամբ չեզոքություն պահպանեց եւ, չնայած առկա համակարգային տարածայնություններին, պատրաստակամություն դրսեւորեց նոր իշխանությունների հետ ձեւավորելու կառուցողական հարաբերություններ՝ զիջումների դիմաց գաղափարա-գավանանքային գործունեության մեջ որոշ ազատություններ ստանալու ակնկալիքով: Հայաստանում, ի տարբերություն Ռուսաստանի, ակնհայտ հակաբոլշեւիկյան ընդվզումներ՝ այդ թվում նաեւ զինված, հոգեւորականության ու հավատացյալների կողմից տեղի չունեցան: Սակայն, չնայելով հոգեւորականության նման դիրքորոշմանը, կոմկուսը ՀԱՆ դիտարկեց որպէս դասակարգային թշնամի, անմիջապէս ձեռնարկեց հասարակական գիտակցությունից կրոնական գաղափարախոսությունն արմատախիլ անելուն միտված քայլեր՝ Եկեղեցին որպէս համակարգային կառույց քայքայելու նպատակադրումով:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՔ. ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳՅԱՆԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ

ՀԽՍՀ պետանվտանգության մարմինները (անշուշտ ԽՍՀՄ ՄՊՔՎ հսկողությամբ եւ ցուցումներով) հակակրոնական պայքարում իրենց քաղաքական ազդեցության ներքո էին ձգտում պահել Սփյուռքի եկեղեցական գործիչներին: Նրանց «անհանգստացնում» էր Ամերիկայի թեմի առաջնորդ Տիրայր արքեպիսկոպոսի³⁰ ու Եւրոպայում հայրապետական նվիրակ Գրիգորիս եպս. Պալաքյանի³¹ դիրքորոշումը:

³⁰ Տիրայր արքեպիսկոպոսը 1926 թ. ապրիլի 1-ին Գեւորգ Ե.-ին հղած նամակով հերքեց Ա. Երզնկյանի կողմից իրեն հակահայաստանյան քաղաքականություն վարելու մեղադրանքը: Տէն Վալերազրեր Հայ Եկեղեցու պատմության (1921–1938 թթ.), էջ 78–80: ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3416, թթ. 3–5: Նաեւ տէն ԱնՅՈՐԴ, էջմիածինը, Տիրայր եպիսկոպոսը եւ Դաշնակցությունը, «Խորհրդային Հայաստան», 1925 սեպտեմբերի 30:

³¹ Գրիգորիս եպիսկոպոսը Գեւորգ Ե.-ին 1927 թ. հունիսի 16-ին հայտնեց իրեն անտեղի զրպարտելու եւ ՀԽՍՀ կառավարության հանդեպ վերաբերմունքի մասին: Տէն Վալերազրեր Հայ Եկեղեցու պատմության (1921–1938 թթ.), էջ 110–112:

Խորհրդային ղեկավար գործիչ Ա. Կարինյանը մեղադրում էր Գեւորգ Ե.-ին այն բանի համար, որ նրա բոլոր ներկայացուցիչներն արտասահմանում վարում են «հակասովետական պրոպագանդա եւ ղեկավարվում են բացառապես Հ. Յ. Դ. հրահանգներով»։ Քննադատելով «ծպտյալ սեւազգեստ մաուզերականներին»՝ նա փորձում էր իբր համոզել, որ այդ մասին է վկայում ՀԱԵ սերտ կապը բուրժուազիայի եւ հակահեղափոխության հետ, որոնց քաղաքականության պատճառով «քանդվել է ողջ Տաճկահայաստանը»³²։

Սակայն պետանվտանգության համար առանձնակի «վտանգ» էր ներկայացնում Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանը։ Խորհրդայնացման սկզբից իշխանությունները Գեւորգ Ե.-ից պահանջեցին կարգալուծ անել եւ առաջնորդի պաշտոնից հեռացնել նրան։ Այդ առթիվ հայրապետական դիվանը 1921 թ. հունիսի 27-ին նրան տեղեկացրեց. «Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի պատասխանատու ներկայացուցիչները թէ՛ անցեալում ու թէ՛ ներկայումս դէպի հայ քաղաքական կուսակցությունները եղել են միշտ լույս, անկախ վերջինիս քաղաքական այս կամ այն կուսակցությունեան պատկանելուց. միշտ աշխատելով պաշտպանել ու բարձր դասել հանուր ազգի շահն ու օգուտը ու քարոզելով բոլորին խաղաղութիւն ու եղբայրութիւն։ Այս ոգին են ունեցել այն բոլոր հրահանգներն ու պատերները, որ ազգիս Վեհափառ Հայրապետը միշտ ներշնչել եւ տւել է իր հոգեւոր ներկայացուցիչներին։ Այս տեսակէտից Ս. Էջմիածնի հոգեւոր ներկայացուցիչները, յատկապէս առաջնորդները, առաւել եւս հեռատես ու զգոյշ պէտք է գտնւեն այժմեան հանգամանքներում, նպաստելով ընդհանուր խաղաղութեան եւ կրքերի հանդարտման, քարոզելով հայ բազմատանջ ժողովրդին հեռու մնալ եղբայրասպան աղէտաբեր ընթացքից»³³։

Էջմիածնի կոմիսար Գ. Վարդանյանը, 1922 թ. փետրվարի 14-ին Գեւորգ Ե.-ին մատնացույց անելով Ներսես արքեպիսկոպոսի քաղաքական սխալները («զարմանալի յանդգնութեամբ միջամուխ է եղել ու շարունակում է լինել քաղաքական գործերի մէջ, ամեն կերպ նիւթապէս թէ մթերքներով օժանդակել է նժդեհին ու իր բանդաներին, որոնք ուրեմն

³² Լինջ, Հայ հոգեւորականությունն արտասահմանում, «Խորհրդային Հայաստան», Երեւան, 1925 սեպտեմբերի 11։

³³ Գէորգ Ե. Սուրենեանց կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Երեւան, 2005, էջ 540–541։ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 36, գ. 266, թ. 1։

հնարաւորութիւն ստացան աւելի երկար դիմագրելու»), հուլյս էր տածում, որ կաթողիկոսը «բոլոր պարտ ու պատշաճ միջոցները ձեռք կառնեն անմիջապէս մի անգամ ընդմիշտ դադարեցնել տալու նրա շափազանց վտանգաւոր խաղերը քաղաքական մթնոլորտում, փութանակի կամ հետ կոչել էջմիածին եւ կամ հակառակ պարագային փոխադրել նրան մի ուրիշ քաղաքականապէս աւելի անվտանգ ու չէզոք վայր»³⁴։ Այս եւ «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1922 թ. ապրիլի 6-ի հոդվածի մասին դիվանը տեղեկացնում է Ներսէս արքեպիսկոպոսին՝ նրանից բացատրութիւն ստանալու համար³⁵։

Ատրպատականի թեմական պատգամավորական ժողովի ատենապետը 1922 թ. մայիսի 2-ին³⁶ եւ Ներսէս արքեպիսկոպոսը մայիսի 3-ին³⁷ Գեւորգ Ե.-ին հղած նամակներում հիմնավորապէս հերքում են բոլոր մեղադրանքները։ Այս ամենից հետո դիվանը, ՀՍԽՀ Արտաքին գործերի ժողովում Ա. Մուսվանին 1922 թ. մայիսի 19-ին ուղարկելով հարցի վերաբերյալ բոլոր փաստաթղթերը, նշում է. «Նորին Սրբազնութիւնը հաւատում է Ներսէս արքեպիսկոպոսի անկեղծութեանը եւ ազնուութեանը։ Վեհափառ Հայրապետի կողմից Ներսէս արքեպիսկոպոսի դէմ յայտնած բողոքը փակուած է համարւում»³⁸։

ՀԽՍՀ Արտակարգ հանձնաժողովի 1923 թ. օգոստոսի 10-ի հուլիս գաղտնի զեկուցագրում էլ հատուկ քննադատվում էր Պարսկաստանում Հ. Յ. Դ. հետ գործակցող Ներսէս արքեպիսկոպոսի հակահեղափոխական գործունեութիւնը³⁹։

Նշյալ հարցերի շուրջ Խորեն արք. Մուրադբեկյանը 1927 թ. հուլիսի 18-ին հանդիպում է ՊԲՎ նախագահ Ս. Մելիք-Հովսեփյանին, ներկայացնում ՀԱԵ դիրքորոշումը։ Մելիք-Հովսեփյանը մասնավորապէս ընդգծում է, որ էջմիածինը եւ էջմիածնի ներկայացուցիչները չպետք է զբաղվեն քաղաքական գործերով, մեղադրանք հնչեցնում, որ էջմիածինն այդպէս էլ չցանկացավ ընդառաջ գնալ կառավարութեան ցանկութեանը եւ չհեռացրեց Ներսէս արքեպիսկոպոսին, որ էջմիածինը պատճառ դարձավ

³⁴ Անդ, էջ 544–545։ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 266, թ. 3–4։

³⁵ Անդ, էջ 545։ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 266, թ. 5։

³⁶ Անդ, էջ 546։ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 266, թ. 6–7։

³⁷ Անդ, էջ 547–548։ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 266, թ. 8–9։

³⁸ Անդ, էջ 548։ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 266, թ. 10։

³⁹ ԱՐՏԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԵՐԱՏՅԱՆՅ (Տավուշեցի), էջ 201–207։ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թթ. 32–35։

փոխադարձ հարաբերությունների վատթարացմանը, քանզի «իրենց հակառակորդ դաշնակցականների հետ է»⁴⁰:

Վերջում մեջբերենք խորհրդային բարձրաստիճան հետախույզ հայազգի Գ. Աղաբեկովի հուշերից դիպուկ մի հատված. «խորհրդային կառավարությունը եւ ՊԲՎ առանձնահատուկ ատելություն էր ցուցաբերում Թավրիզում Ներսես արքեպիսկոպոսի նկատմամբ, որ օգնում էր դաշնակներին: Արքեպիսկոպոսը վտանգավոր էր նաեւ նրանով, որ օգտվելով հայ բնակչության եւ հոգեւորականության շրջանում մեծ հեղինակությամբ, կարող էր ամենայն հայոց կաթողիկոսի մահից հետո ընտրվել նրա տեղը: Այդ դեպքում, կաթողիկոսի նստավայրը խորհրդային Հայաստանից կտեղափոխվեր այլ երկիր, եւ խորհրդային կառավարությունը կզրկվեր հայկական եկեղեցու, նրա միջոցով եւ հայ ժողովրդի նկատմամբ ազդեցությունից: Այդ պատճառների արդյունքում որոշվեց ինչ էլ որ լինի հեռացնել Ներսես արքեպիսկոպոսին եւ նրան փոխարինել խորհրդային իշխանության նկատմամբ լոյալ մարդով»⁴¹:

Խորհրդային մամուլը լեցուն է Ներսես արքեպիսկոպոսի անձը եւ գործունեությունը խարազանող նյութերով, որոնք հրահանգում էր կոմկուսի կենտկոմը եւ պարտադիր կարգով խրախուսվում պետանվտանգության մարմինների կողմից: ՀԽՍՀ պաշտոնական խոսսափողը նրան համարում էր «չափից դուրս լրբացած կղերական», որը հայտնի է որպես «Նժդեհին զենքեր մատակարարող եւ դաշնակցական մաուզերականներին ամեն կերպ խրախուսող, Թավրիզում դաշնակցական հակահեղափոխությունը սնվում եւ կազմակերպվում է բացառապես նրա ջանքերով»⁴²:

Հակակեղեցական մոլագարությամբ աչքի ընկած Արշարունին «մարդասպան, ավազակ, ավանտյուրիստ, աֆերիստ, ապստամբ եկեղեցու բարձրագույն իշխանության, խռովարար, երկպառակտիչ» Ներսես արքեպիսկոպոսին համարում էր «Ատրպատականի դժբախտ հայության վզին դամոկլյան սրի նման նստած դաշնակցության վեղարավոր շեֆ ու ինկվիզիտոր», հայաբնակ գավառներն «արյան բաղնիքների վերածող, բարդուղիմեծոսյան գիշերներ ստեղծող եւ այդ բուրաստան գավառներն

⁴⁰ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1921–1938 թթ.), էջ 114–116:

⁴¹ Տես Գ. Ս. АГАБЕКОВ, ГПУ (записки чекиста), էջ 186:

⁴² Հոգեւորականությունը եւ խորհրդային Հանրապետությունը, «խորհրդային Հայաստան», 1923 օգոստոսի 19:

անմարդաբնակ մոխրակույտ դարձնող»⁴³։ Մեկ այլ հեղինակ արդեն ներկայանում էր սպառնալից հոխորտանքներով. «Եթե էջմիածնի ձեռքերը կարճ են եւ անզոր զսպելու Թավրիզի խալիֆային, սակայն Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը աչքաբաց հետեւում է Թավրիզյան այդ խրտվիլակի եւ նրա համհարզների գործերին։ Եւ եթե նրանք հանդգնեն իրենց արյունոտ թաթերը ուղղելու մեր աշխատավորության հանգիստը, կարմիր սրերի մի հարվածով մենք կկտրենք հակահեղափոխության այդ ճարպոտ թաթերը»⁴⁴։

Ամփոփելով հիշատակենք մեկ կարեւոր հանգամանք։ Ներսես արք., Մելիք-Թանգյանը 1927 թ. մարտի 21-ին Գեւորգ Ե.-ին տեղեկացնում էր, որ ինքը եւ Ատրպատականի թեմական պատգամավորական ժողովը դատապարտում են «ազատ եկեղեցական» պառակտումը եւ պաշտպանում ՀԱԵ միասնությունը եւ Վեհափառին⁴⁵։

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական Եկեղեցուն հոգեւոր, քաղաքական, ընկերային-տնտեսական եւ կազմակերպչական հիմքերից զրկելու նպատակով իշխանությունները եւ առաջին հերթին ՊԲՎ մարմինները ոչ մի միջոցի առջեւ չէին ընկրկում՝ եկեղեցական գույքի բռնագրավումից, ներեկեղեցական պառակտումից մինչեւ հոգեւորականության նկատմամբ համատարած ֆիզիկական-դատավարական ահաբեկչություն։ Այդ գործընթացի իրական գործնական համակարգողները պետանվտանգության մարմիններն էին։

Հայ Առաքելական Եկեղեցուն միանգամայն անհիմն կերպով պարբերաբար մեղադրելով պետությունից Եկեղեցու անջատման մասին որոշմանն ընդդիմանալու մեջ՝ իշխանությունները՝ ի դեմս պետանվտանգության եւ դատա-իրավապահ մարմինների, մշտապես կոպիտ խախտում էին այդ որոշումը՝ ապօրինի ու բռնի ճանապարհներով խառնվելով ՀԱԵ ներքին կյանքին եւ ձգտելով գաղափարաքաղաքական հաշվեհարդար

⁴³ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ, Թավրիզի առաջնորդ Մելիք-Թանգյանի քաջագործություններից, «Խորհրդային Հայաստան», 1925 հոկտեմբերի 15, 18, 25, 1926 հունվարի 6։

⁴⁴ Ա. ՄԱՆՍՈՒՐՅԱՆ, Վեղարավոր դաշնակցականը, «Խորհրդային Հայաստան», 1922, ապրիլ 6։

⁴⁵ Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության (1921–1938 թթ.), էջ 102–103։

տեսնել: Այդ նպատակով օգտվելով տեղեկատվական ու քարոզչական գործիքակազմի մենաշնորհ դիրքից՝ իշխանությունները հանրային ընկալման մեջ ըստ ամենայնի ձեւավորում ու խորացնում էին «եկեղեցական հակահեղափոխականություն» մասին կեղծ մտայնությունը: Մյուս կողմից, փոխզիջման վարկածը, որին իբր թե հակված էին իշխանությունները, պարզապես առասպելաբանություն էր, քանզի գաղափարաքաղաքական հակառակորդ եկեղեցու հետ կոմկոսը երբեք ոչ մի փոխզիջման չէր գնա:

Հետագարձ հայացք ձգելով 1920–1930-ական թվականների հակակրոնական պայքարի ժամանակահատվածին՝ հարկավոր է փաստագրել, որ չնայած բռնի քաղաքական ու վարչահրամայական միջոցներին, եկեղեցական գույքի բռնագրավումներին, եկեղեցիների համատարած քանդմանն ու փակմանը, հոգեւորականների հանդեպ ֆիզիկական բռնաճնշումներին, քարոզչա-տեղեկատվական լայնածավալ գործունեությունը, պետական անվտանգության մարմինների ամենակուլ եւ գորավոր արշավանքին՝ այդպես էլ կոմկոսը պետական տարատեսակ գործիքակազմով (առաջին հերթին եւ գլխավորապես պետանվտանգության մարմինների) ի գորու չեղավ վերջնականապես ոչնչացնելու ՀԱԵ ու բնակչության լայն խավերի շրջանում քաղաքականապես արմատավորելու անաստվածությունը կամ աստվածամերժումը:

Ավելին՝ Խորհրդային Հայաստանում միայն ՀԱԵ էր, որ անգամ պետանվտանգության մարմինների հետապնդման պայմաններում շարունակեց մնալ միակ մեծ եւ օրինական կառույցը, որի գաղափարախոսությունը քաղաքականապես չէր համընկնում խորհրդային կոմունիստական իշխող գաղափարախոսության հետ:

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены идеология и методы воздействия органов государственной безопасности в антирелигиозной борьбе в Советской Армении. Представлены административно-политическая борьба, практическая роль органов государственной безопасности Армянской ССР, позиция Армянской Апостольской Церкви и политическая позиция архиепископа Нерсеса Мелик-Танкя-

на. Особо отмечено, что несмотря на репрессии со стороны органов государственной безопасности, Армянская Апостольская Церковь сопротивлялась и оставалась единственной легальной и многолюдной некоммунистической организацией.

SUMMARY

The article presents the ideology of the state security bodies in the anti-religious struggle in Soviet Armenia, the administrative and political struggle, the practical role of the state security bodies of the Armenian SSR, the position of the Armenian Apostolic Church, the political factor of Archbishop Nerses Melik-Tankian.

Despite the repression by the state security bodies, the Armenian Apostolic Church resisted and remained the only popular, legal, non-communist organization.

